

Co to je „příroda“? [2007]

Slovo „příroda“ bylo do většiny evropských jazyků převzato z latiny; výjimečně bylo vytvořeno napodobením latiny, resp. řečtiny (neboť sama latina termínem „natura“ napodobila řecké slovo FYSIS, a to etymologicky důvěrným spojením se slovesy, poukazujícími k rození a růstu; právě toto spojení zachovávají také česká slova „příroda“ a „přirozenost“ důrazem na to, čeho se nějaké bytosti dostává při jejím „zrození“). Pokud si lidé, mluvící evropskými (přesněji: indoevropskými) jazyky zachovali ještě trochu živé povědomí o etymologických kořenech důležitějších slov, musí se občas ocitat na rozpacích, když si uvědomí, k jakým podivným posunům a k jakému rozostření smyslu zmíněného slova v „západních“ myšlenkových dějinách došlo a nadále dochází. Připomeňme si jen některé z nesnází, které tím byly vyvolány a které se občas stávaly výzvou pro nejrůznější myslitele, aby v tom trochu udělali pořádek.

Všechno se zdá nasvědčovat tomu, že pro první filosofy (ještě před Sókratem) byla FYSIS jedním ze stěžejních témat, a to nejspíš právě proto, že se filosofie „zrodila“ zároveň s geometrií, téměř bychom mohli říci jako „dvojče“ geometrie (případně matematiky). Vynález pojmů a pojmovosti byl spjat s přesvědčením, že skutečně „poznat“ lze jen to, co se nemění, kdežto o tom, co se mění a pohybuje, lze mít pouze „mínění“; mezi EPISTÉMÉ a DOXA je nepřekročitelný rozdíl, takže ani „správné mínění“ se nestává ještě pravým „poznáním“, tj. „nahlédnutím“, THEORIA. Protože však všechno „fysické“ (v jiném smyslu, než naše dnešní „fyzické“) se rodí, roste a hyne, otvírá to před námi obrovský problém: je vůbec možná nějaká „teorie“, nějaké opravdové „vědění“ toho, co to je FYSIS? Odtud i zpráva (nejspíš legenda), že snad všichni významní předsókratovští myslitelé se intenzivně zabývali tímto problémem a že dokonce psali pojednání nazývaná nejčastěji PERI FYSEÓS, což dodnes překládáme „O přírodě“; proto se jim také dostávalo pojmenování „fysikové“. Na rozdíl od nich byl právě Sókratés zmiňován jako ten řecký myslitel, který se odvrátil od toho problému (dalo by se říci: obrátil se k „přírodě“ zády) a začal se soustředěně zabývat problémy společenskými, politickými, tj. problémy „obce“ (POLIS) a tedy člověka (občana). Proto byl Sókratés někdy chápán ne-li jako jeden ze sofistů, tedy aspoň jako myslitel jim velmi blízký v tom, že také jako oni dost přísně odlišoval to, co je „od přírody“ (FYSEI), od toho, co „od přírody“ není, ale je buď uloženo božským nebo lidským zákonem (NOMO; tam už je jistá dvojakost), eventuálně co je věcí konvence, lidské úmluvy (THESEI).

Už tím došlo nejen k významovému posunu slova FYSIS (které filosofové nevytvořili, ale přejali z „mýtů“ resp. „mytologií“, tj. logizovaných, racionalizovaných mýtů, příp. z běžné mluvy, která je plná reliktních mýtů). Rozhodující už nebylo, zda se něco „mění“ nebo zda to je „nehybné“; důraz se přesunul na otázku „původu“ a tím i autority. Právě někteří sofisté se poprvé odvolávali k „přírodě“ („přirozenosti“) jako k autoritě a jakési „normě“. Zvláštní ovšem bylo, že se jim nedařilo se dohodnout na tom, co je vlastně od přírody a co nikoliv. A tato nevyjasněnost pak přetrvávala dále, a i když se ji podařilo v některých dobách odstrčit stranou a mimo oblast zájmu, objevovala se vždy znovu, kdykoli se „příroda“ dostala zase do popředí. Jen namátkou můžeme připomenout diametrální rozdíl mezi pojetím tzv. „přírodního stavu“ ve společnosti (*status naturae*) u Hobbese a u Locka; a také dnes jsou dobře známi nejen kaceřovaní popěrači „lidských práv“, ale zejména mnohem zajímavější kritické pojetí, že se každému člověku dostává jeho „vlastních“ práv a svobod právě při narození (formulace původně americká – ze státu Virginia ještě před vytvořením Unie – byla pak převzata francouzskou revolucí, a dodnes nebyla nalezena myšlenka mezinárodně použitelnější ani v těch právě nejslavnostnějších dokumentech).

Základní problém, který tu musíme především zmínit, je ovšem – vedle všech ostatních významových posunů – antropologický: je sám člověk „od přírody“ nebo ne? Je člověk přírodní tvor? Vysloveno velmi tvrdě: je člověk ještě zvíře – anebo už to není zvíře, resp. je to „nepřirozené zvíře“ (Vercors)? To není věc pouhé terminologie, jakéhosi „hraní se slovy“, ale je tu zapotřebí důkladného zamyšlení a přesného pojmového vymezení, nechceme-li znovu upadnout do nějakých nových „mýtů“ či „ideologií“ (Landsberg užil nového slova: „mytologismů“, které nám dovoluje i pojmenováním odlišit dnes zpětně mytizovaný LOGOS od kdysi dávno logizovaného MYTHU, tedy od „mytologií“). Pokud chceme trvat na tom, že člověk je „produktem“ přírody (např. evoluce, přírodní selekce), postrádá myšlenka „návratu k přírodě“ nebo „přirozenosti“ jakéhokoli opodstatnění, neboť vše, co člověk podniká, je stále ještě přírodní produkt (včetně jaderných elektráren i bomb, nejen letadel, automobilů, polí i zahrádek). A pak slovo „příroda“ svým významem zahrnuje všechno, i všechny „deviace“ a zvrhlosti, jak tomu už jen „z konvence“ říkáme. Anebo je člověk něco zvláštního, co se od samého počátku začalo přírodě a přirozenosti vymykát; a pak ovšem platí, že v jednom důležitém, byť zdánlivě jen „teoretickém“ smyslu je „příroda“ na člověku bytostně závislá: to, co až do té chvíle, než se objevil, „vynořil“ člověk, bylo „Veškerenstvem“, tj. Vším, Univerzem, stalo se pouhou partikularitou, pouhou částí, zlomkem světa, zlomkem univerza (a vzniká tak otázka, zda ještě můžeme nadále mluvit o „univerzu“, když jeho jednota byla rozdělena, když se rozpadla na to, co je „od přírody“, a na to, co „od přírody“ už není, aspoň ne ve všem a vcelku). Víme ovšem, že své zvláštní, mimořádné (nikoli nutně vždy vyšší) postavení ve světě či v přírodě si lidé uvědomovali odedávna.

Zvláštní postavení, totiž „nepřirodnost“, „nepřirozenost“, která člověka charakterizuje jakožto člověka (i když je z biologického hlediska stále ještě jakousi „variantou“ primáta), je patrné i z toho, že se člověk nemůže znovu stát „pouhým“ zvířetem a vrátit se tak do objetí „přírody“; pokud k něčemu podobnému přece jen dojde, stává se člověk něčím daleko horším než zvířetem, stává se „nestvůrou“. I to je nepochybným dokladem toho, že už přírodním tvorem není, ale že si musí k přírodě vybudovat nový vztah, a to jak prakticky, tak myšlenkově. To může činit zásadně dvojím způsobem: buď přírodu tam, kde mu jakoby „chybí“, napodobuje, anebo musí vymýšlet něco nového, co v přírodě nenajde a co z přírody neodvodí. (Obvykle ovšem člověk odedávna obojí kombinuje, a leckdy je velmi nesnadné rozhodnout, zda někdy znovu nevynalézá něco, co už bylo jakoby „vynalezeno“ samou přírodou, resp. v jejích mezích.) Někdy se uvádí jako velký předěl vynález „zemědělství“, tedy přechod od sběru a lovu k pěstování, kultivaci (rostlin i zvířat); jindy se hlavní důraz dává na schopnost užívat vynalezených a upravovaných nástrojů a tyto „dovednosti“ předávat z generace na generaci. To už vlastně můžeme mluvit o počátcích „kultury“ (odvozeno od kultivace, pěstování) a jejích „dějin“.

Lidské vynálezy a schopnost vynalezené uchovávat, vylepšovat a předávat dalším generacím bývaly často velmi riskantní a dokonce záhubné; jedním z nejstarších velkých vynálezů byla dovednost udržovat v mezích živý oheň, později i dovednost jej v nouzi uměle rozlítit. Vlastně platí, že takřka všechny lidské vynálezy a dovednosti s nimi spjaté jsou jakoby dvojaké: mohou přinášet dobrodiní, ale také neštěstí a zlo. Už samo rozlišování mezi obojím je bytostně lidské a na přírodu může být leda uměle (tj. díky lidskému vědomí) přenášeno. Rozpoznávání „dobra“ a „zla“ v nejrůznějších souvislostech a situacích je charakteristické právě pro lidi, a je podmíněno rozvinutím jejich vědomí a vědomé paměti, jejich myšlení, jež se emancipuje z původně jen doprovodné funkce a začíná ve stále větším rozsahu přebírat vedoucí úlohu při „rozhodování“. Mohli bychom dokonce říci, že právě cílevědomým rozhodováním se člověk především a na

prvním místě odlišuje i od těch nejinteligentnějších živočichů – a tím i od „přírody“ a „přírodnosti“. Za těchto okolností se jeví každá myšlenka o přírodě jako normě pro lidské individuální i společenské chování jako krajně zpozdilá; a zároveň to docela dobře vysvětluje, proč se člověk nikdy nemůže znovu stát obyčejným živočichem, obyčejným zvířetem, ale pouze čímsi zvrhlým, deviovaným, nestvůrným.

Žádný člověk už není schopen se vrátit do „přírody“ jako do svého „světa“; postarala se o to – paradoxně vysloveno – sama příroda. Člověk se už po biologické stránce vymkl z rámce přírody tím, že se rodí předčasně, tj. asi o 12 měsíců dříve, než by měl, srovnáme-li to s ostatními primáty; to znamená, že se rodí před polovinou svého embryonálního období (A. Portmann). Právě proto je první rok jeho postnatálního života tak mimořádně důležitý (rozpoznali to, byť jen po jedné stránce, psychologové): každý člověk se sice rodí individuálně, ale musí se ještě v oné druhé části svého embryonálního období zapojovat jednak do společenských vztahů, jednak do určitého jazykového prostředí. To, jakým způsobem toto zapojování probíhá, má obrovský vliv na utváření lidské osobnosti a jejího charakteru. Vždycky to však představuje způsob, jak se každý člověk individuálně vzdaluje od své vlastní „přirozenosti“, a tím i od „přírody“ vůbec.

Toto „vzdalování“ však nesmíme chápat jako nějakou „protipřírodní“ orientaci, jak to bývalo v minulosti (a někdy dosud, v některých oblastech světa dokonce masivně) mylně interpretováno. Vztah člověka (tedy již „nepřirozeného zvířete“) k přírodě spočívá v polidšťování přírody. Také tomu však musíme správně rozumět. Polidšťování neznamená potlačování ani zatlačování přírody, neznamená zbavování přírody její „přírodnosti“ či „přirozenosti“, nejde o „denaturaci“, nějaké její kažení či deformování, nýbrž o kultivaci toho, co je „přírodní“ resp. „přirozené“. Svým způsobem je sama „příroda“ původním „vynálezem“ tohoto procesu kultivace: původně neživý svět byl na některých (dost vzácných, možná jedinečných) místech oživen. A život spočívá vlastně v kultivaci neživého „materiálu“, totiž tzv. prvků: prvky nejsou zbavovány své „přirozenosti“, ale jsou zatahovány a zabudovávány do živé hmoty, které je stále více, která se stále rozrůžňuje, ale zároveň si zůstává jakoby „blízká“, „příbuzná“ a posléze vytváří (aspoň v našem případě, který známe zatím jako jediný) celou biosféru na povrchu planety. Nechceme-li trvat na tom, že život anorganickou hmotu zbavuje její „přirozenosti“, že ji degraduje, poškozuje, že na ní parazituje atp., není důvodu, proč bychom s takovou podivnou „ideologií“ měli začít, když biosféra začíná být „kultivována“ člověkem, který se pokouší dále kultivovat i samu biosféru a vytváří – řečeno s Teilhardem de Chardin – noosféru, tj. pokouší se mocí svého myšlení a poznávání měnit to, co dosud rostlo samo a bez vnějších zásahů, v něco, co roste pro něho, pro nás; ostatně ani to nevynalezl teprve člověk, to dělá většina organismů, že si mění a upravují své životní prostředí – rozdíl je jen v tom, že člověk to dělá vědomě a cíleně, zejména promyšleně.

To s sebou však přináší nový prvek: může-li člověk promýšlet a organizovat svou budoucí, plánovanou činnost, musí přemýšlet i o tom, co už podnikl a vykonal. Když obojí nedělá řádně a vskutku důmyslně, nedosahuje svých cílů, nebo dosahuje špatných, nesprávných cílů tak, že škodí sám sobě, jiným lidem, živočichům i rostlinám, celé biosféře. Také toto může – a vlastně musí! – poznávat a promýšlet. A právě tím prokazuje, že je už nikoli obyvatelem přírodního, přirozeného světa, ale obyvatelem světa o něco komplikovanějšího, v němž už neobstojí živé bytosti samy, ale v němž platí, že se člověk už nemůže starat jen o sebe, ale i o zvířata a o rostliny a o jejich přirozené prostředí: buď ten jejich „svět“ (správně: jejich osvětí, tj. jimi osvojený svět resp. část světa) musí zachovat – anebo jej nahradit jiným, pro ně ještě vhodnějším. Musí o ně zkrátka

„pečovat“ – to je vždycky také smyslem každé „kultivace“, která těm rostlinám i zvířatům má svědčit, má se jim tak žít lépe. A v tom přece spočívá celá „humanizace“ čili celé to „polidšťování“.

Být člověkem znamená proto polidšťovat postupně stále víc to, co původně bylo „pouhou přírodou“ (tak jako „žít“ vůbec – pro všechny organismy – znamená oživovat to, co původně bylo neživé resp. předživé). Tak jako onen „neživý materiál“ spěl a vždy znovu spěje za určitých okolností k oživení, tak ona již oživená „příroda“ spěla k dalšímu kroku, totiž k člověku, takřka jako by jej „předjímal“, měla v něm jeden ze svých (prozatímních) „cílů“. Proto heslo „zpět k přírodě“, kdyby se mělo brát vážně a doslova, by se muselo ukázat jako smrtelné a smrt přinášející. Neboť proč bychom se pak měli zastavovat před biosférou? Proč nejít zpět až k samému ne-životu, tedy smrti (když už tu život byl a my se od něho odvracíme)?

Pro většinu lidí je „příroda“ něco velmi nevyjasněného, plného nesnází a vnitřních rozporů. Přestaňme konečně toho slova užívat k ideologickým cílům, a pokusme se jeho význam znovu a znovu promýšlet v nejrůznějších souvislostech! Jinak se ze „sféry rozumu“ (noosféry) propadneme do bahna mytologismů a staneme se brzo – a jen na krátkou dobu – „blázny“ planety, aby odpovědnost za ni mohla být svěřena někomu jinému.

(Text připravený pro výstavu v Karolinu, Praha 2007.)

Co to je „příroda“? (původně pro česko-německou výstavu v Karolinu) – vyšlo in: *Křesťanská revue* 74, 2007, č. 5, str. 25–29.